

НОВИКОВА С.А. КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ П.И. ПЕСТЕЛЯ И Н.М. МУРАВЬЕВА: НЕКОТОРЫЕ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Анализируется база источников, которая может быть использована для исследования конституционных проектов П.И. Пестеля и Н.М. Муравьева и их влияние на развитие учений о государстве и праве в России и Украине.

NOVIKOVA S.A. CONSTITUTIONAL P.I. PESTELJA'S AND N.M. MURAV'eva PROJECTS: SOME TALKER NOTES

The base of sources which can be used for research of the constitutional projects of P.I. Pestelja and N.M. Murav'eva and their influence on development of doctrines about the state and the law in Russia and Ukraine is analyzed.

УДК (438+477.8)347.65/.68“15”

С.Г. ТРИФОНОВ

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ¹

Аналізуються характерні риси й особливості правового регулювання спадкових відносин в українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, й впливи польського права на ці процеси.

Важливою складовою частиною реформування цивільних правовідносин в сучасній Україні виступають зміни у відносинах спадкування. Вітчизняні закони спадкування, які базуються на глибоких традиціях русько-українського права, потребують свого подальшого поглибленого дослідження, що робить актуальним звернення до даної проблеми.

У різні часи, під різним кутом зору й у різноманітних площинах історико-правові аспекти розвитку спадкових відносин в українських землях розглядалися у працях В.І. Владимирського-Буданова, К.О. Неволіна, В.М. Нікольського, П.П. Цитовича, Я.М. Шевченка, О.В. Дзери, І.Б. Усенка, В.А. Чеховича, О.О. Шевченка, В.Є. Рубаника та інших вітчизняних і зарубіжних науковців, однак комплексного дослідження зазначених питань до сьогодні в Україні немає. Тому дана стаття виступає як одна зі спроб частково заповнити лакуну у дослідженні розвитку правового регулювання спадкування в Україні в період перебування українських земель у складі Речі Посполитої.

Одними з важливих складових спадкових відносин, які зазнали певних змін у законодавстві Речі Посполитої, стали майнові відносини подружжя. На протигагу особистому шлюбному праву, де панували релігійні закони, земське майнове шлюбне право Речі Посполитої формувалося самостійно, й відповідні спори у випадку їх виникнення підлягали розгляду світського суду. Главою родини вважався чоловік, якому дружина зобов'язана була бути вірною і слухняною; однак, у вищих суспільних верствах і дружина займала в родині досить високе (і почасти – самостійне) положення. Як у земському, так і в міському праві заручення супроводжувалося укладенням угоди, іменованої «шлюбним контрактом», де детально визначалося, що ввійде у придане і яким буде віно. При цьому сам

шлюбний контракт обов'язково заносився до судових книг [1, с.53].

Ще з часів «Польської Правди» дружина лицаря сама керувала домашнім господарством і жіночою прислугою, мала право на власні джерела доходу (наприклад, від ткацтва); дружина приносила у будинок чоловіка і певне власне рухоме майно, яке складалося з її особистих речей, постелі і предметів домашнього господарства. За «Польською Правдою», дочці лицаря поклалися як прислужниці двірські дівки, домашня худоба, одяг, килими і т.п., в той час як селянській дочці давалися лише постіль і одяг. Усе це майно у шлюбі залишалося особистою власністю дружини [2, с.131].

Придане складало частину загальносімейного майна, що належало виділити дочці, яка виходила заміж. Отримавши придане, вона пізніше – при відкритті батьківської спадщини – вже не могла претендувати на неї. Спадкоємні нерухомість і цінності повинні були залишатися у руках спадкоємців-чоловіків, тому придане дівчатам могло надаватися і грошима. Однак нерідко траплялося й так, що через відсутність грошей у придане записувалося і спадкове майно.

Конституція 1588 р. встановлювала, що після смерті батька обов'язок давати за його дочками придане покладался на їхніх братів, і спеціально уточнювала, що таке призначуване братами придане повинне бути рівним приданому, отриманому тими сестрами, які вийшли заміж ще за життя батька. Якщо ж брати втрачали майно, що залишилося від батька, то обов'язок надати придане їх сестрам переходив до кредиторів.

Особливим інститутом сімейно-шлюбного і спадкового права Речі Посполитої виступав відомий ще з часів Київської Русі інститут віна, метою якого було майнове забезпечення дружини на випадок смерті чоловіка. Складалося віно із двох рівних частин: перша служила забезпеченням – гарантією суми приданого, отриманого у свій

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. іст. наук Гавриленко О.А. (ХНУВС).

час чоловіком, друга – тієї ж самої цінності – складала віно у вузькому змісті цього слова (іноді цю частину віна називали також привінком). Звідси виходило, що у підсумку віно складало зазвичай подвійну вартість приданого. Віно встановлювалося спеціальним *віновим записом*, який з XIV ст. підлягав внесенню до судових книг. Записували віно на частині (звичайно на половині) майна чоловіка, тому земля, на яку було зроблено віновий запис, іменувалася *віновою*. Оскільки ж головною метою віна, як зазначалося, було забезпечення дружини у випадку смерті її чоловіка, то вінове майно не відповідало за його борги, і кредитори чоловіка – що особливо підкреслювала Конституція 1588 р. – не могли позбавити вдову цього майна, окрім випадку, якщо запис боргів на чоловіка передував оформленню віна [3, с.97].

У міському праві Речі Посполитої майнові відносини подружжя регулювалися, з одного боку, магдебурзьким правом, що передбачало майнову незалежність чоловіка і дружини, і, з іншого боку, хелмінським, яке визнавало їхню майнову спільність. Відповідно до останньої системи майно подружжя поєднувалося в одне ціле, чим одноосібно розпоряджався чоловік, і для чого не потрібною була згода дружини. Після смерті одного з подружжя загальне майно поділялося на дві рівні частини; одну частину одержував той із подружжя, хто залишився у живих, другу – спадкоємці. Знову ж таки, подібна система майнової спільності зумовлювалася, у першу чергу, інтересами розвитку торгівлі, оскільки відповідала саме цим потребам: борги повинні були сплачуватися за будь-яких умов, а для збільшення загальної маси майна боржника як до способу забезпечення боргу, до спільного майна подружжя включалося й особисте майно, і віно дружини.

У самій Польщі ще з XV ст. у земському праві одержало поширення «довічне володіння» – достатньо оригінальний інститут старого польського права. Суть його полягала у тому, що чоловік робив запис на користь дружини на випадок її вдовства, надаючи їй у довічне користування все майно, але без права його продажу чи застави. В Речі Посполитій з останньої третини XVI ст. і дружини також почали робити аналогічні «довічні записи» на користь чоловіка. З цього часу той із подружжя, хто пережив іншого, міг довічно користуватися майном обох. Такий взаємний довічний запис, названий «доживоття», поступово ставав загальним правилом. Його додатково (але аж ніяк не обов'язково!) умовою могло бути й зобов'язання овдовілого не вступати у новий шлюб. У випадку довічного запису спадкоємці одержували свою частку тільки після смерті користувача. Дослідниками засвідчується, що система довічного володіння була відома як міському, так і сільському праву [4, с.112].

Разом із тим, існував і цілий ряд положень, якими сільське право суттєво різнилося від права міського. Так, скажімо, відповідно до сільського права син чи дочка у випадку вступу у шлюб одержували від батьків частину їхнього наділу й реманенту, що називалося «*відділенням*». Коли ж батьки ставали старими і не могли самостійно господарювати, вони передавали все своє майно дітям, обумовивши для себе житло й опалення, а іноді і ділянку землі під город, певні продукти харчування, кількість яких звичайно встановлювалася щорічно, захист від третіх осіб і, нарешті, обов'язок улаштувати пристойний похорон. Такі угоди носили назву «*виговів*» і заносилися до сільсь-

ких книг [2, с.241].

Намагаючись якнайбільше обмежити коло привілейованих осіб, конституція 1578 р., переймаючи положення саксонського права, постановляла, що діти батьків, які народилися або були зачаті до їх весілля, не можуть визнаватися законнародженими. Тому земське право не допускало легітимації позашлюбних дітей шляхом наступного укладення шлюбу їхніми батьками [1, с.72].

Незаконнароджені діти називалися «*виродками*» й не мали права: а) успадковувати майно батька; б) носити його прізвище; в) користуватися шляхетськими правами. Право легітимації позашлюбних дітей шляхти належало королю, однак він утратив його в 1578 р. – разом із втраченою правом пожалування шляхетства. Проте впливова шляхта не могла допустити абсолютної втрати будь-якої можливості легітимації, тому, на противагу цьому, для шляхетських незаконнароджених дітей була введена процедура їх легітимації за рішенням сейму. Іншим був порядок для не-шляхтичів, – і міське, і сільське право однаково допускали легітимацію шляхом наступного шлюбу. При цьому король, як власник королівських міст, зберіг право легітимації дітей міщан [2, с.241].

Характерною рисою регулювання спадкових відносин у Речі Посполитій стало й посилення турботи про майно неповнолітніх шляхтичів, які залишилися без батьків. Законодавцем було підтверджено встановлений ще Сеймовою Конституцією 1565 р. обов'язок опікунів при прийнятті опіки над неповнолітнім шляхтичем скласти опис майна підопічного в присутності двох родичів його батька. З цього часу опис ставав основою для розрахунків між опікуном і підопічним з моменту встановлення опіки. Одним із важливих обов'язків опікуна закон називав обов'язок дати належну освіту своїм неповнолітнім вихованцям. Опікун, який не справлявся зі своїми обов'язками, у випадку скарги або ж самого вихованця, або ж його родичів, або ж навіть сторонніх осіб, міг бути відсторонений від опіки королем або судом. Опікун не мав права продавати, міняти, закладати майно підопічного; у випадку ж, коли виникала невідкладна необхідність відчуження цього майна, він повинен був дістати попередню згоду на це суду чи навіть сейму. З кінця XVI ст. опікуна почали призначати не тільки для малолітніх, але й для осіб, які не досягли повного повноліття (24 років); крім того, опіка встановлювалася для важкохворих, престарілих, а також для повнолітніх незаміжніх дівчат, розлучених жінок і вдовиць [3, с.183].

В останній чверті XVI ст. у законодавстві Речі Посполитої під тиском шляхти з'являється низка обмежень у спадкуванні за заповітом, спрямованих, у першу чергу, проти церкви. Як зазначалося вище, ще Сеймові Конституції 1505 і 1510 рр. ввели загальну заборону на розпорядження нерухомістю через заповіт – з цього часу заповідати можна було тільки рухоме майно і грошові суми. Заповіт же, який містив розпорядження щодо нерухомого майна, міг вважатися дійсним тільки після затвердження його спеціальним рішенням сейму. Цей же порядок зберігало і наступне законодавство Речі Посполитої.

Характерною ж новою рисою земського спадкового права стало обмеження прав жінок при спадкуванні нерухомості – з метою збереження цього виду майна в роду і недопущення виходу за його межі. З XVII ст. під впливом угорського права ці обмеження набули форми т.зв. «чверті» [5, с.137], сутність якої полягала у тому, що $\frac{3}{4}$

батьківського майна успадковували сини, а всі дочки (незалежно від того, скільки їх було) одержували усього тільки $\frac{1}{4}$ майна. Материнське ж майно всі діти, незалежно від статі, успадковували нарівно.

Міське спадкове право значною мірою відрізнялося від земського. Головною відмінністю виступало те, що спадщина поділялася між чоловіками і жінками у рівних долях. Стать спадкоємця враховувалася тільки у випадку, коли мова йшла про такі специфічні інститути міського права, які називалися «*герада*» і «*гергевет*». *Гераду* складала предмети, принесені дружиною у придане і доповнені за час подружнього життя предметами особистого побуту (начиння, жіночий одяг, дорогоцінності, постільна білизна, килими, гроші і т.п.). Їх успадковували ті дочки і сини, які прийняли духовне звання, а при відсутності таких – найближча родичка. *Гергевет* складався з чоловічого одягу, коней з упряжжю, зброї, зброї, і міг успадковуватися тільки родичами чоловічої статі. Такий розподіл, породжений саксонським ленним правом, у XVI-XVII ст.ст. вже виглядав анахронізмом, оскільки в міських умовах цінність геради, до якої зараховувалися коштовності і гроші, дуже часто могла бути (і була) значно вищою за цінність гергевета [2, с.242].

На протигагу праву земському, міське право визнавало й свободу розпорядження придбаним нерухомим майном за допомогою заповіту, що знову ж таки, мало на меті забезпечення, у першу чергу, свободи обороту [4, с.119].

З кінця XVI ст. у Речі Посполитій, за зразком досить широко розповсюдженого у Західній Європі порядку, з'являються фідейкоміси (*fideicomissum*) у формі *майоратів*, першими майоратними маєтками стали олицький, несвижський і клецький Радзивиллів (1586 р.) і майорат Замойських (1589 р.). Сутність майорату полягала у тому, що певний комплекс нерухомих володінь виключався із загальних правових норм і регулювався спеціальним статутом, наприклад вводився особливий порядок спадкування, який виключав розподіл майна між спадкоємцями й усував від спадкування жінок. За принципом первородства весь майорат одержував старший син; іншим спадкоємцям діставалося майно, яке не входило у майорат, або ж виплачувалися грошові суми. Майоратний маєток не міг служити предметом продажу, дарування, застави і т.п. Майорати, таким чином, були вигідні для великих власників і створювалися, головним чином, для підтримки позицій магнатських родин; метою майоратів було не допустити роздроблення їхніх володінь. Будучи винятком, установлення майорату вимагало попередньої згоди сейму, оскільки порушувався загальний порядок правового регулювання, і тому вони так і залишилися виключенням, не отримавши широкого розповсюдження [4, с.125].

Ті обмеження прав спадкування в силу *ретракта*, які існували у земському праві у попередній період, наприкінці XVI ст. дещо пом'якшилися внаслідок скорочення терміну оголошення про намір зробити переважаючу купівлю до шести тижнів; крім того, повністю було скасоване право ретракта при даруванні і міні. В той же час у

сільському праві згадане право ретракта застосовувалося набагато ширше: так, особа, яка продала землю, або ж її спадкоємці, мали право першочергової купівлі, якщо колишній покупець чи його спадкоємці мали намір цю землю продати [6, с.97].

Таким чином, можливим є зазначити, що процеси соціально-економічного і політичного розвитку українських земель у другій половині XVI - першій половині XVII ст. - національно-релігійні утиски і посилення міжконфесійної напруги через Берестейську унію 1596 р., прискорений розвиток фільварково-панщинного господарства, різке зменшення селянських наділів, посилення феодальної експлуатації селянства, міщанства і козацьких низів, поширення оренди, ріст феодальних повинностей, поглиблення соціальної диференціації селян, міщан і козаків, непропорційний перерозподіл шляхетської, козацької, селянської, церковної власності – всі ці процеси, які віднайшли своє вираження і закріплення у законодавстві Речі Посполитої, достатньо чітко визначили проблему нерегульованості спадкових відносин у суспільстві.

Таким чином, можна зазначити, що правове регулювання відносин спадкування за законодавством Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст. було позначене низкою специфічних рис, притаманних як суто польському праву, так і праву сусідніх народів, зокрема угорському, які у більш пізній період повною мірою позначилися на процесах формування національного українського спадкового права, багато у чому визначивши ті характерні особливості, котрими й зумовлювалася його відмінність від правового регулювання спадкування у Росії. Дослідження цих особливостей і відмінностей і складає той простір для наукового пошуку, в якому, на думку автора, слід продовжити студії щодо вивчення української традиції правового регулювання відносин спадкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спасович В.Н. Об отношениях супругов по древнему польскому праву. –СПб.: Изд-во Императ. Акад. наук, 1857. –353 с.
2. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. –М.: Наука, 1980. –342 с.
3. Kutscheba St. Historie zrodela dawnego prawa polskiego. –Т.1 –Warz., 1926. –297 s.
4. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши ("Historia ustroju Polski w zarysie"). –Lw.-Warz., 1905). –Т.1. –СПб., 1907. –412 с.
5. Чизмадиа А., Ковач К., Асталюш Л. История венгерского государства и права /Под общ. ред. А.И. Пушкаша, З.М. Черниловского. –М.: Юрид. лит., 1986. –337с.
6. Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. –К.: Ун-т Св. Владимира, 1911. –297 с.

Надійшла до редколегії 26.10.2005

ТРИФОНОВ С.Г. ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Анализируются характерные черты и особенности правового регулирования наследственных отношений в украинских землях, входивших в состав Речи Посполитой, и влияние польского права на эти процессы.

TRIFONOV S.G. FEATURE LEGAL REGULATION OF HEREDITARY ATTITUDES IN THE UKRAINIAN GROUNDS IN STRUCTURE OF RECH POSPOLITA

The developments of institute of law right of succession in the Ukraine lands included in Rech Pospolita, under the influence of polish legislation are being studied in the article.

Ю.А. ХОЛОД

канд. юрид. наук

Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК (470)35.073.35“1914/1917”

СОЦІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На підставі законодавчого матеріалу досліджуються заходи царського уряду в соціальній сфері у надзвичайних умовах Першої світової війни; розглядається діяльність різних благодійних організацій, створених під егідою членів царської фамілії. Аналізується система державної допомоги для деяких категорій населення; висвітлюється політика уряду щодо дитячої безпритульності.

Останнім часом намітилося зростання інтересу істориків до Першої світової війни. І це зрозуміло, оскільки ця війна на десятки років уперед визначила доміанти у розвитку міжнародних відносин, світової економіки, вплинула на функціонування державно-правових систем європейських країн. Вітчизняна та зарубіжна історіографія війни 1914 р. нараховує тисячі добротних документальних і монографічних досліджень, незліченну кількість статей та дисертаційних праць. Разом із тим, певні сегменти дослідницької “зони” виявилися напівзабутими або незатребуваними. Перш за все, це відноситься до сфери права Російської імперії, зокрема соціального законодавства.

Російське законодавство періоду Першої світової війни, в тій чи іншій мірі, в контексті аналізу інших наукових завдань розглядалося у праці В.Я. Лавричева “Царизм и рабочий вопрос в России (1861-1917 гг.)”, роботі В.С. Дякіна “Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914-1917)”, монографії О.Н. Ярмиша “Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.” [1-3]. Безпосередньо праву Російської імперії під час війни 1914 р. присвячено лише декілька праць, невеликих за обсягом і призначених для навчальних цілей. Серед них можна виділити такі роботи, як “Право России в период первой мировой войны” В.О. Рогова та “Государство и право России в годы мировой империалистической войны (1914-1917 гг.)” С.С. Іванова та Є.А. Скрипільова [4, 5]. На підставі аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що законодавча діяльність царського уряду в соціальній сфері у роки війни 1914 р. досліджувалася фрагментарно, і не була предметом спеціального вивчення. Наукова новизна статті полягає в авторському підході до досліджуваної проблеми.

Метою даної статті є визначення сутності політики

царського уряду в соціальній сфері, а також основних напрямків розвитку соціального законодавства Російської імперії під час Першої світової війни.

Соціальне законодавство дореволюційної Росії не було достатньо розвинутим, не відрізнялося зв'язаністю та внутрішньою єдністю. Основну увагу закон приділяв пенсійному забезпеченню чиновників державного апарату. Далеко не всі категорії робітників казенних заводів забезпечувалися пенсіями, а само забезпечення передбачало ситуації, пов'язані, у першу чергу, з каліцтвом та смертю. Тільки у 1912 р. були прийняті закони про страхування робітників на випадок хвороби та нещасних випадків, згідно з якими утворювалися лікарняні каси з робітників та представників власників підприємств. Однак ці закони горкалися порівняно невеликої частини робітників. Вони розповсюджувалися на велику фабрично-заводську та гірничу промисловість, великі підприємства залізничного та водного транспорту на території Європейської Росії та Кавказу, тобто на 3 млн. робітників або приблизно 20 % всіх робітників країни [1, с.241]. Навіть така обмежена реформа була визнана передчасною для сільськогосподарських та будівельних робітників, а також робітників, що працювали на лісорозробках та ін.

Війна дещо змінила структуру законодавства в соціальній сфері, дала поштовх розвитку системи державних пенсій та допомоги. Соціальне законодавство періоду війни переслідувало лише дві реальні мети: збити хвилю незадоволення та революційних настроїв шляхом деякого поліпшення умов життя мільйонної маси знедолених людей, які втратили будинки або годувальників, та полегшити становище робітників у найбільш важливих оборонних галузях, що постійно вимагала економічна необхідність воєнного часу [2, с.61].